ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ЕВРАЗИЙСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ Л.Н. ГУМИЛЕВА

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
L.N. GUMILYOV EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Қазақстан Республикасы Конституциясы күніне арналған
«КОНСТИТУЦИЯ: ҚҰҚЫҚ ҮСТЕМДІЛІГІНІҢ, АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ МЕН ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ІСКЕ АСЫРУ»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ
29тамыз 2018 жыл, Астана қ.

МАТЕРИАЛЫ
Международной научно-практической конференции
«КОНСТИТУЦИЯ:ВОПЛОЩЕНИЕ ЦЕННОСТЕЙ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА, ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И СОВРЕМЕННОГО ГОСУДАРСТВА»
посвященная Дню Конституции Республики Казахстан
29 августа 2018года, г. Астана

MATERIALS
International scientific-practical conference
«THE CONSTITUTION: THE EMBODIMENT OF THE VALUES OF THE RULE OF LAW, CIVIL SOCIETY, AND THE MODERN STATE»
Devoted to Constitution Day of the Republic of Kazakhstan
August 29, 2018, Astana

ӘОЖ 342(063)
КБЖ 67. 4000.1
К18

Редакциялық алқа:
Амандықова С.К., Өмірзақов П.К., Хайрмуханмедов Н.И., Тлепина Ш.В., Мукашева А.А., Сембекова Б.Р., Жуманова М.Х.

Қазақстан Республикасының Конституциясы күніне арналған «Конституция және қоғам мен мемлекеттің жаңғыруы» атты халықаралық ғылыми практикалық конференция материалдарының жинағы (29 тамыз 2018 жыл). Жалпы редакциясын басқарғандар: И.И. Рогов, А.О. Шәкіров, Е.Б.Сыздықов. – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2018. – 394 б.

ISBN 978-9965-31-953-2

Қазақстан Республикасының Конституциясы күніне арналған «Конституция және қоғам мен мемлекеттің жаңғыруы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы қоғамды және мемлекетті жаңғыртудың теориялық және құқықтық аспектілері, азаматтық және қылмыстық-процессуалдық заңнаманы реформалау, сондай-ақ халықаралық стандарттарды енгізу, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасындағы құқықтар туралы ғылыми мақалаларды қамтиды. Жинақ заңгер-мамандарға және кең қауымға арналған. Барлық материалдар авторлардың баяндауында жарияланды.

В Сборник материалов международной научно-практической конференции «Конституция и модернизация общества и государства», посвященной Дню Конституции Республики Казахстан, включены научные статьи по вопросам теоретико-правовых аспектов модернизации общества и государства, реформирования гражданского и уголовно-процессуального законодательства, а также имплементации норм международного права в действующее право РК. Сборник рассчитан на специалистов-юристов и широкий круг общественности. Все материалы опубликованы в изложении авторов.

The collected materials of international scientific-practical conference: «Constitution-the basis of dynamic and stable development of the society and the state», devoted to the Day of Constitution of Republic Kazakhstan the greetings and reports of leadership of state bodies of Kazakhstan, bodies of the constitutional control, ombudsmen, judges of the constitutional courts and correspondent bodies of the number of foreign countries, eminent home and foreign scientists –lawyers are included. The collected materials are designed for experts –lawyers and broad sections of the public. All the materials are published in the exposition of the authors.

ISBN 978-9965-31-953-2
ӘОЖ 342(063)
КБЖ 67.400.1

©ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, 2018

СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Marco Greggi	A Euro model for the tobin tax: the (tossible) impac to the new tax on the European Financial Market (and on the non eu investors)	9
Онгарбаев Е.А.	Об изменениях и дополнениях в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам религиозной деятельности и религиозных объединений	13
Тхабисимова Л.А.	О некоторых аспектах понимания конституционной ответственности в решениях конституционного суда Российской Федерации	17
Кванина В.В	Конституционно-правовые основы отраслевых принципов предпринимательского права России и Казахстана	20
Букалерова Л.А **Остроушко А.В.**	К вопросу о коррупции в системе образования в России	23

СЕКЦИЯ 1
ВОПЛОЩЕНИЕ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА И РАЗВИТИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ЦЕННОСТЯХ СОВРЕМЕННОГО ГОСУДАРСТВА

Амандыкова С.К. **Есентемирова А.М.**	Некоторые проблемы и перспективы высшего образования в Казахстане	27
Аничкин Е.С.	Конституционное право Российской Федерации и стран Центральной Азии: факторы общности	36
Абдрасулов Е.Б.	Судебная власть и ее роль в обеспечении конституционной законности.	40
Нурпеисов Е.К.	Конституция и развитие гражданского общества в Казахстане	43
Капсалямова С.С. **Абуов А.А.**	Некоторые вопросы повышения правовой культуры государтственных служащих Республики Казахстан	47
Амандыкова С.К. **Калмаганбетова Д.Б.**	Правовые основы положения политических партий в Республике Казахстан	51
Кусаинова Л.И. **Айтбай Ж. А.**	Правовое регулирование защиты прав потребителей финансовых услуг в Казахстан	54
Громова Е.А.	Государственно-частное партнерство в условиях цифровой реальности: сравнительно-правовой анализ законодательства России и Казахстана	60
Ибрагимов.Ж.И.	Конституция құқық үстемдігінің кепілі	63
Кусаинова Л.И. **Смагулова А.С.**	Вопросы возрождения обычных правовых норм в современной системе гражданского права	68
Сарсенова С.Н.	Актуальные вопросы институциональных реформ в области высшего образования Казахстана	72
Гезердава С.И.	Конституционное измерение характеристик гражданского общества (сравнительно-правовой анализ)	76

Иванова Ж.Б.	Конституционно-правовая охрана объектов культурного наследия как воплощение традиционных духовно-нравственных ценностей народа	82
Спиридонова А.В.	Конституционный принцип свободы предпринимательской деятельности и его ограничение антимонопольным законодательством	84
Калмаганбетова Д.Б.	Правовое регулирование участия политических партий в выборном процессе Республики Казахстан	87
Хайрмуханмедов Н.И.	Егемендік ұғымының теориялық-құқықтық негіздері	90
Смағұлова А.С. **Кусаинова Л.И.** **Смағұлов А.А.**	Дәстүрлі құқықтағы ар-намысты қорғаудың өзіне тән ерекшеліктері	94
Османова Д.Б. **Абдикаликов К.Б.**	Оценка современной системы высшего образования Республики Казахстан	98
Әлмұхамбетов Ж.Н.	Казақстан Республикасындағы кәсіптік одақтар қызметінің конституциялық-құқықтық жағдайы	102
Жамбаев Е.С. **Сапарбекова Б. Е.**	Коғамдық келісім және саяси тұрақтылық – конституциялық құндылықтың мазмұны және оны қамтамасыз ету құралдары.	105
Ибрагимов Ж.И. **Бұлақбаев М.Б.**	Есеп беруші мемлекетті қалыптастырудағы мемлекттік қызметшілердің құқықтық санасының ролі ролі	108
Сәулен Нұржан	Казақстан Республикасында жоғарғы білім беру барысындағы өзекті мәселелер	114
Хайрмуханмедов Н.И.	Еуропалық жоғары оқу орнынан кейінгі білім және ғылыми зерттеулер кеңістігінің ерекшелігі	116
Алимпиева Т.Г.	Конституционные основы общественного согласия и политической стабильности Республики Казахстан	123
Капсалямова С.С. **Зейдин К.Б.**	Омбудсмен институтының конститцуиялық-құқықтық негіздері	125
Женисов С.К **Мысыр Олжас**	Ата заңымыз тарихи-мәдени мұра нысандарын қорғау, сақтау және пайдаланудағы негізгі қайнар көзі ретінде	129
Сеилханов Ж.Д.	Экономикалық контрабанда: қоғамдық қауіптілігі және жауаптылық мәселелері	131
Мырзатаев Н.Д.	Цифрлы технологияларды енгізу процесіндегі жоғары білім беру жүйесін жетілдірудің кейбір мәселелері	134
Beisbekova G.K.	The concretization of legal norms in court holding (theory and practice)	136
Нурутдинова А.Ж.	Проблемы совершенствования правовой охраны окружающей среды на военных и оборонных объектах Республики Казахстан	138
Kussainov A.A.	Bologna process as a basis of transformation of higher education institutions in non-commercial joint stock companies (experience of the baltic states)	141
Наурызбаев Е.А. **Глеубердина У.Т.**	Мемлекеттік басқару жүйесіндегі конституцияның маңыздылығы	144
Женисов С.К **Мысыр Олжас**	Конституциялық реформалар аясындағы мемлекеттік билік тармақтарының өкілеттіктері	148
Смагулова А.С. **Кусаинова Л.И.**	Договор личного найма в обычном праве	150
Роза Өміртай	Конституция – елдігіміздің айнасы	153

Бердыбаев Е.М.	Қоғамдағы құқықтық сананың қалыптасу бағыттары.	155
Махов А.Р	К вопросу о совершенствовании конституционной ответственности глав субъектов зарубежных федераций	157
Саулен Нуржан	Местные испонительные органы власти Казахстана: организация, деятельность и полномочия	164
Бабаян Р.А.	Информационная безопасность как неотъемлемая часть системы национальной безопасности Российской Федерации на современном этапе	168
Мырзатаева Р.Д.	Бастауыш сынып оқушыларының тілдік сауаттылығы: әдістемедегі инновациялар	171
Ораз Рсай	Қазақстандағы әйел құқықтарының құқықтық теориялық аспектілері	174
Рябова Т. В	Правовые позиции органа судебного конституционного контроля Республики Армения	177
Нугыманов Е.	Конституция қоғамдық тұрақтылықты сақтау мен нығайуының кепілі	179
Сапарбекова Б. **Мырзатаев Н.Д.**	Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресудің әлімдік тәжірибесі	181
Тастаев Н.Б.	Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың шетелдік тәжірибесі	187
Цой К.Р.	Анализ законодательства в сфере образования для детей с особыми образовательными потребностями	189
Макоев Т.В.	Конституционные основы многопартийности в современной россии	194
Садуақасов А.А	Мемлекеттік билік бөлінісінің принциптері және кр-ның конституциясына бектілуі	197
Зейнелгаби Адиль **Омарова Э.Б.**	Правовое регулирование вопросов социального обеспечения в Республике Казахстан	199

СЕКЦИЯ 2
КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВООТНОШЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ЧЕТВЕРТОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Өмірзақов П.Қ	Корпоравтивтік құқықтың дамуының конституциялық негіздері	203
Абдирайымова А. докторант	К вопросу о государственном регулировании продовольственной безопасности в Республике Казахстан	205
Бексултанова Р.Т., **Калтаева А.Т.**	Доступ к правосудию как принцип правового государства	209
Жаркенова С.Б.	Некоторые актуальные вопросы совершенствования трудового законодательства Республики Казахстан	212
Жусипова Б.А., **Омарова Э.Б.**	Еуразиялық Экономикалық Одақ мүше елдердің жер қатынастары субъектілерінің құқықтықжағдайы	218
Нургалиева Е.Н.	Правовая защита социально-уязвимых слоев населения	221
Нурмагамбетов А.М.	Некоторые вопросы становления конституционализма в Республике Казахстан	225
Нурмагамбетов А.М.	О некоторых новеллах современного трудового законодательства Республики Казахстан	228
Нурмагамбетов А.М.	О предмете международного трудового права	231
Нурмагамбетов А.А.	Добросовестность, разумность и справедливость	235

докторант	как оценочные понятия гражданского права	
Омарова Э.Б., Бердиярова Ж.С.	Охрана труда по действующему трудовому законодательству	239
Омарова Э.Б., Жусипова Б.А.	Конституционно правовые основы	242
Палымбетов Н.Ш. докторант	Жұмыспен қамтудың типтік емес нысандарының заңды мәні	246
Хасенов М.Х.	Влияние новых технологий на развитие гражданского права: вызовы XXI века	248
Марат Н.М.	Қазақстан Республикасында концессиялық қатынастардың құқықтық реттелуі	252
Карибаева А.К.	Основные направления определения гражданско-правовой ответственности за коррупционные правонарушения в Республике Казахстан	258
Кожахметова С.Г.	Особенности правового статуса различных видов субъектов предпринимательства	262
Сақтағанова И.С., Аябековам.Н.	Мүмкіндігі шектеулі адамдардың қол жетімді ортадағы құқықтары: тәжірибелері, мәселелер және оны шешу жолдары	266
Абдраимов Е.	Апелляциялық сатыдағы соттың өкілеттігі	275
Палымбетова М.	Жерге меншік иелері мен жер пайдаланушылардың құқығын шектеудің құқықтық мәселелері	277
Сактаганова А.	Қазақстан Республикасының халықты әлеуметтік қорғау саясаты	280
Тоғжанова Ж.	Ювеналды әділет – кәмелетке толмағандар құқықтарын қорғау кепілі	283
Жұмекен Н.	Қазақстан Республикасындағы инвестициялық саясатты жүзеге асыру және қр заңнамасынасына сәйкес реттеу	285
Сактаганова А.	Медициналық сақтандыруды дамытудың шетелдік тәжірибесі - азаматтардың мүдделерін қорғаудың нысаны	288
Абдраимов Е.	Сот билігінің конституциялық негіздері	291
Сактаганова А.	Қазақстандағы арбитраж (аралық) соттың қалыптасуы және дамуы	294
Сақтағанова И.С., Аябекова М.Н.	Мүгедектердің құқықтарын қорғаудың халықаралық-құқықтық негіздері	298
Темиржанова А., Жолимова А., Болатбекова И.	Правовой механизм защиты прав человека (на примере построения финансовых пирамид)	305
Қожахметова Д.С.	Совершенствование правовых механизмов ипотечного кредитования в Республике Казахстан	308
Сақтағанова И.С., Жанжігітова Ж.А.	Жаңа заманғы экономикалық қоғамдағы отбасылық бизнесті дамытудың кейбір мәселелері	314
Марленқызы А.	Атқарушылық іс жүргізу құқықтық институтының дамуы және келешегі	318
Айбасов А.	Сақтандырудың даму тарихы	325
Аманғалиева А.	Шет мемлекеттердегі баламалы немесе аналогиялық құқықтық институттар	331
Калтаева А.Т.	Конституция-қоғам мен мемлекет дамуының динамикалық және тұрақты негізі	338

СЕКЦИЯ 3
ВОПЛОЩЕНИЕ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В УГОЛОВНОЙ ПОЛИТИКЕ

РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Ахпанов А.Н., Келигова Х.Ю.	Ошибки в свидетельских показаниях	341
Ахпанов А.Н., Турсын А.М.	Вопросы обеспечения электронного перевода В современном уголовном процессе	345
Скаков А.Б.	Обеспечение прав испытуемых в условиях пробации	349
Сембекова Б.Р. Канаев А. С	Антикриминальная безопасность личности в системе противодействия терроризму и экстремизму	355
Амиргалиев А.А.	О некоторых вопросах контрразведывательной деятельности в Республике Казахстан	358
Дук Ю.И.	Соблюдение принципов верховенства права в борьбе с региональной преступностью.	362
Кабакова О.В.	Конституционные обязанности молодежи Российской Федерации как воплощение верховенства права в условиях построения гражданского общества	364
Баймолдина С. М.	Уголовная ответственность за преступления, совершаемые в информационных системах в Республике Казахстан	369
Муратханова М.Б., Мұқаметқазинов А.С.	Халықаралық деңгейде және шетелдерде	372
Ашимова Э. А.	Жасөспірімдерді өзін - өзі өлтіруге дейін жеткізуге итермелейтін себептер	376
Ашимова Э. А., Абулкаирова А. М.	Пайдакүнемдік қылмыстарының алдын алу шаралары	382
Дауренбеков Е.К.	Правовые аспекты избрания меры пресечения в виде содержания под стражей в отношении женщин подозреваемых и обвиняемых в акте терроризма	385
Балгынтаев А.О., Енсебаева А.Р.	Вопросы социального обеспечения судей	389
Досанов М.У.	О вопросах совершенствования Казахстанского уголовного законодательства по борьбе с мошенничеством	391
Салпеков А. С.	Правовые гарантии и проблемы обеспечения независимости судей в Республике Казахстан	394
Сеилханов Ж.Д.	Экономикалық контрабанда: қоғамдық қауіптілігі және жауаптылық мәселелері	398
Тулепенов Ж. К.	Қылмыстық жауаптылықтан босатудың кейбір негіздері	400
Кубенова Ш.А.	Уголовная ответственность за вовлечениене совершеннолетних в совершение уголовных правонарушений в Республике Казахстан	404
Бегеев Т. Б.	Особенности проявления экстремизма и терроризма в обществе	407
Аширбекова К. Б.	Систематизация судебного приговора	411
Дуисова А.М.	Права и свободы человека в Казахстане, как система ценностей правового государства	413
Кулбаева М. М.	Понятие и эффективность уголовно-правового воздействия на врачебную ошибку	418

СЕКЦИЯ 4
МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ РЕАЛИЗАЦИИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА И ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Сарсембаев М.А.	Казахстанские и международные суды в решении международно-правовых проблем (на примере проблем международного транспорта и транзита)	422

Тлепина Ш.В.	Периодизация истории международного права	425
Акпарова Р. Н.	Международные стандарты и законодательство Республики Казахстан о правовом значении актов органов уголовного преследования и судов иностранных государств	431
Алпысбаева Ю. А.	Актуальные проблемы обеспечения свободы передвижения товаров в рамках евразийского экономического союза	441
Алшинбаев И. Ф.	Международно-правовое регулирование биологической безопасности на космических объектах	443
Есенбаева Г. С.	Международно-правовые проблемы режима контроля за ракетными технологиями	446
Жаксыгельдинов Л. Д.	Определение правосубъектности транснациональных корпораций в теории международного права	449
Жунусбекова А. Ж.	Халықаралық құқықтағы халықаралық шарттардың маңыздылығы	452
Искакова Ж. Т.	Еаэс и вто: взаимодействие двух правопорядков	456
Кабакова О.В	Конституционные обязанности молодежи Российской Федерации как воплощение верховенства права в условиях построения гражданского общества	458
Қаражан Б. С.	Международно-правовое сотрудничество стран центральной азии в условиях региональной интеграции	463
Костяная Ю. С.	Конституционное право человека и гражданина на информацию в Республике Казахстан.	466
Сатова А. С	Энергетическое сотрудничество в рамках еаэс как инструмент глобализации.	468
Сарсембаев М.А.	Проблемы транзита В Казахстанском законодательстве и международном праве	470
Сейдеш Б. Б.	Конституция – мемлекеттің тұрақтылығы мен ұлттық құндылықтарды сақтау кепілі ретінде	475
Сулейманова И. И.	Халықаралық құқық принциптері мен нормаларына сәйкес қылмыстық заңнаманы дамыту жолдары	483
Панов С.К.	Универсальный периодический обзор как уникальный механизм универсальной правозащитной системы	485
Хамидулина М. Б.	Вопросы международно-правовой защиты авторских и смежных прав	487
Шналина А. А.	Техничекое регулирование как механизм защиты потребителей. Безопасность игрушек.	491
Sartayev A.K.	“Kazakhstan in the age of independence (some problems of international treaties realization)”	493

A EURO MODEL FOR THE TOBIN TAX: THE (POSSIBLE) IMPAC TO THE NEW TAX ON THE EUROPEAN FINANCIAL MARKET (AND ON THE NON EU INVESTORS)

союза разработать и принять его государствами-членами договор о транзите в рамках данной интеграции; 4)надо бы более глубоко изучить опыт европейской интеграции по вопросам транзита и транспорта.

КОНСТИТУЦИЯ – МЕМЛЕКЕТТІҢ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫ МЕН ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ САҚТАУ КЕПІЛІ РЕТІНДЕ

Сейдеш Бакижан Болатбекұлы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Заң факультеті
Халықаралық құқық кафедрасы

Заманауи халықаралық құқықтың қағидаларына сәйкес мемлекеттің егемендігін айқындайтын нормативтік-құқықтық актілердің ең бастысы - сол елдің Конституциясы. Биыл Қазақстан Республикасының Ата заңы, яғни Конституциясының қабылданғанына 23 жыл. Бұл әрине тарихи кезең үшін қас-қағым сәт десек те болады. Бірақ тұтас бір мемлекет, яғни оның қалыптасуы мен даму кезеңдері үшін жауапкершілік жүгінің мемлекеттің қабылдаған нормативтік-құқықтық актілеріне, оның бастауында тұрған мемлекеттің негізгі заңы Конституцияға артылатыны да жасырын емес. Осы уақытқа дейін Тәуелсіз елдің тұрақтылығын бекемдеу мақсатында қаншама заңдар қабылданып жатыр. Сәйкесінше Қазақстан Республикасының қазіргі қолданыстағы Ата заңына уақыт ағымына сай 1998 жылғы 7 қазан, 2007 жылғы 21 мамыр, 2011 жылғы 2 ақпан және соңғысы 2017 жылғы 10 наурызда толықтырулар мен өзгерістер енгізу арқылы конституциялық реформалар жүргізілгені белгілі.

Сәл кейінге шегініс жасайтын болсақ, ғасырлар тоғысындағы 1997 жылы қабылданған - «Қазақстан-2030» стратегиясы, ал одан кейін 2012 жылы «Қазақстан-2030» стратегиясының жалғасы, әрі бәсекелестіктің жаңа межелеріне арналған «Қазақстан – 2050» Жаңа Стратегиясы - Қазақстан дамуының басты бағыттары анықталған дербес құжат болып табылады. Бұл құжатта ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстанды экономикалық, саясаттық және әлеуметтік дамудың жаңа деңгейіне әкелетін жеті стратегиялық басымдықты анықтап берген болатын.

Одан кейінгі қабылданған «Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам» ҚР Президентінің 2015 жылғы бағдарламасының басым бағытының бірі заңның үстемдігін қамтамасыз етуге тікелей бағытталғаны да ақиқат. Ата заңында өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтыратын, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылатын мемлекетте құқық үстемдігі басым болуы басты қағидалардың бірі екендігі де ақиқат.

Конституцияның бүгінгі даму кезеңінде оның үстемдігін қамтамасыз ету өзекті мәселелердің бірі болып қала береді. Оның басты қағидалары конституциялық құрылыстың негіздерін бекіте отырып, мемлекеттік билік тармақтары (заң шығарушы, атқарушы, сот билігі) арасындағы қарым-қатынастарды реттеп отырады. Сәйкесінше 2018 жылдың 10 наурызында Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойды. Аталған Заңның 3-бабына сәйкес Конституцияға енгізілген өзгерістер мен толықтырулар алғашқы ресми жарияланған күнінен бастап, яғни 14 наурыздан бастап қолданысқа енгізілді. Осы Заңмен Конституцияның 25 бабына (Жалпы ережелер 2-бап, 4-бап, Адам және азамат 10 және 39-баптар, Президент 41, 44, 45-баптар, Праламент 49, 53, 55, 57, 61-баптар, Үкімет 64, 66-67, 70-баптар, Конституциялық Кеңес 72-74-баптар, Соттар және сот төрелігі 79 81, 83-баптар, Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару 86-87, Қорытынды және өтпелі ережелер 91-бап) өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Енгізілген өзгерістер мен толықтылуларда негізінен мемлекеттік билік тармақтары арасында, соның ішінде Президент, Парламент және Үкіметтің

өкілеттіктерін бөлу мәселелеріне баса назар аударылды. Конституциямен айқындалған Президенттің кейбір өкілеттіктері заң шығарушы орган мен Үкіметке бөлініп берілді.

Қазақстан Республикасының Конституциясы барлық нормативтік құқықтық актілердің қайнар көзі болғандықтан, оған соңғы енгізілген өзгерістер мен толықтырулар Қазақстанның одан әрі жан-жақты дамуына үлкен серпін беретін құжат екендігі белгілі.

Бүгінгі қолданыстағы Ата заңымыз қазіргі жаңа заманауи кезеңге сәйкес өмірлік өлшемдер мен талаптарды толық қамтыған деп атап өтуге әбден болады. Себебі халық арасында қандай да бір мемлекеттің даму деңгейі, оның мемлекеттік құрылымы, заңнамасы, мемлекеттік билік тармақтары туралы нақты білгің келсе, онда ол мемлекетке бару міндетті емес, тек сол елдің Конституциясымен таныссаңыз жеткілікті деген қағида да тегін айтылмаса керек. Сондықтан Қазақстан Республикасының Ата заңының да осындай талаптарға сәйкес келетіндігін аңғару қиын емес, себебі Конституциямыз мемлекет құрылымына жан-жақты, әрі толық түсінік бере алатын құжат. Әлемдік даму үрдістеріне тән сонау XVI - XVII ғасырларға сәйкес негізін ағылшындық ғалым Джон Локк қалап, оның ілімін жалғастырған оның замандасы, әрі шәкірті француздық ғалым Шарль Луи Монтеське мемлекеттік билік тармақтарын үшке бөлгенін, ол идея бүгінгі күнге дейін қаншама жыл, қандай жағдай, қанша ғасыр өтсе де өзінің өміршеңдігін әлі жойған емес. Біздің Ата заңымызға сәйкес Қазақстан Республикасында да мемлекеттік билік тармақтары заң шығарушы, атқарушы және сот билігі тармақтарына бөліну қағидаларына негізделіп құрылды. Бірақ кейде біз өзге елдердің тәжірибелерін көбірек дәріптейміз де өз ата-бабаларымыздың салған соқпақтарын ұмыт қалдыра беретініміз де шындық. Көшпелі қазақ қоғамының дала демократиясына тән мемлекет басқару, ондағы болып жатқан қатынастарды құқықтық тұрғыдан реттеу мәселелері ертеден бастау алады.

Қазақ хандығының тарихында ең ірі деген далалық заңдардың жинақтары үш рет әзірленген. Алғашқысы, XVI ғасырдың бас кезеңіндегі Қасым хан тұсындағы қабылданған «Қасым ханның қасқа жолы» ел басқару ісінде ежелгі әдет-ғұрып үрдісіне сүйенгендігін атап өткен орынды. «Қасым ханның қасқа жолы» өзінің мазмұны бойынша ежелгі әскери-демократия арнасына барып тіреледі. XV ғасырдың аяғында, XVI ғасырдың басында Бұхардың ишан-қазылары қазақ өлкесіне діни үгіт таратып, «Ежелгі Жарғы заңын естен шығарыңдар, ол көкке табынатын дінсіздіктің ісі, оның орнына шариат қағидасын алып, соған ауысыңдар деп үгіттейді. Бірақ көпшілік бұқара оған селсоқ қарап, көп заман бойы шариат қағидасына ойыса қоймайды. Уақыттың көбін мал бағумен өткізген бұқара халыққа шариаттың қағида-заңдарын ұстанып, сақтап отыру өте қиын, әрі адамгершіліктің биік мұраттарына кереағар емес еді. Бұл тарихи оқиғаларды жақсы білген Қасым хан саяси жағдайының шиеленіскен кезінде халық бұқарасына, билер тобының көптен бері қалыптасқан дәстүріне қарсы тұрмай, оларды қолдап, қуаттап шариат заңдарын бүтіндей алмай, халықтың тілегіне жақын, діліне сінген, әрі ерте заманнан оларға түсінікті «Жарғы» заңын қайтадан күшейтеді. Билердің кеңесінде көппен ақылдасып, «Жарғы» ережелеріне мәнді өзгерістер енгізеді. Мүлік заңы, әскери заң, қылмыс заңы, елшілік жоралары, бұқаралық заңын тарау-тараумен талдай отырып, күнделікті өмірге енгізген Қасым ханның ережелер жинағы көпшілік қауым арасында кең қолдау табады. Сол себепті бүкіл қазақ қауымы Қасым ханның ежелден қалыптасқан билер заңы – жарғыны жаңадан ту биікке көтергенін ұнатып, бір ауыздан «Қасым ханның қасқа жолы» деп атап кеткен екен.

Екінші кезекте, Қырық жылдан астам тақта отырған Есім хан «Қасым ханның қасқа жолын» негізге ала отырып, әрі оның өміршең ережелерін өзгеріссіз пайдаланып, өз заманының қажеттілігіне орай жетілдіріп, жүйеледі. Ел ортасында әділ төрелік айтып, дау шешіп жүрген би-қазылардың осы ережені білуі міндетті саналды. Есім хан көбіне ойраттардың шабуылына тойтарыс беру үшін жорықтарда жүргендігі себепті, көнеден үзілмей, жалғасын тауып келе жатқан құқықтық өлшемдерге арқа сүйей отырып, осы бар ережелер мен заңнамаларды одан әрі дамытуға ат салысты. Сол себепті де ол «Қасым салған қасқа жолына» көп өзгеріс енгізе алмағандықтан, бұл құқықтық құжат халық арасында «Есім

ханның ескі жолы» аталды. Қалай десек те дәстүрлі құқық нормаларын жан-жақты қамтыған өте құнды құжат екендігін де атап өткен орынды.

XVII ғасырдың яғында қазақ хандығының ішкі және сыртқы саяси жағдайы өте шиеленісе түскен болатын. Халық басына қиын да, қилы заман орнады. Сыртқы дұшпандар жиі торуылдай бастады. Ал қуатты сұлтандар өздерінің иелігіндегі ұлыстарды жеке-дара билеп, дербестенуге бой ұрды. Осындай туындаған саяси ахуалға байланысты, әрі сол кезеңде билік құрған Тәуке хан елдің ауыз бірлігін нығайтатын шаралар қарастыра бастады. Тәуке хан Қара қазақ өкілдері - билер мен батырлармен жақындасып өз саясатын жүргізгеннен ұтылған жоқ. Әрқашан да халық көзі кеніш. Сол кеніштің бірлік-бітімі болмай, елдің берекесі кірмейтінін, жат елдіктерге бодан боларын сезген Тәуке хан үш жүздің бірлігін ойлап, елім деп еңіреген ерлер мен данышпандарын жинап, соларға ерік берді. Соның нәтижесінде қоғам ішіндегі алауыздық азайып, ел бейбіт өмір сүрді, көші-қон реттелді. Өйткені ішкі алауыздықты жоймай, дау-жанжалды тоқтатпай тұрып, сырттан төнген қауіпке қарсы тұру мүмкін емес еді. Осы мақсатпен Тәуке ханның қазақ қоғамына түбегейлі өзгерістер енгізе отырып, жүргізілген реформалардың жемісі ретіндегі қабылданып тарихта «Жеті жарғы» деген атаумен аталып кеткен қазақ әдет-ғұрып заңдарының жиынтығын ерекше атап өтуіміз керек. Уақыт өте келе «Дала Конституциясы» деп те аталған осы әдет-ғұрыптық құқықтық нормалар жиынтығы қазақ қоғамында 1867-1868 жылдары Ресейдің Уақытша Ережелері енгізілгенге дейін негізгі құқықтық құжат міндетін атқара отырып, ал оның бірқатар қағидалары XX ғасырдың басына дейін қолданылып келгендігі, оның өміршеңдігінің айғағы болса керек. Тәуке ханның тұсында халқымыздың дана билері Тәуке хан басшылығымен бес тараудан тұратын Қасым хан, Есім хан ережелеріне қалмақтың жортуыл-шапқыншылығына байланысты тарихи-саяси жағдайдың аса шиеленіскен қиын кезеңінде тағы да екі тарау қосқаны белгілі. Сондықтан да осы қабылданған құқықтық құжаттарды қазақтардың өзінің өткен тарихына қатысты қойған үлкен ескерткіші деп атауы да заңдылық зиякты. Осы аталмыш заңдарға сүйенген қазақ билері қоғам ішіндегі дау жанжалдарды шешіп отырды. Соның нәтижесінде ел іші аздап болса да тынышталып, жұрт бейбіт өмір сүрді, адамдарға береке кірді. Хандық билік әжептәуір нығайды. Сыртқы дұшпандармен тең құқықты сөйлесуге мұрша берді. «Жеті жарғы» заңдары А.И.Левшиннің, Л.Ф. Баллюзектің, Д. Андренің, И.А. Козловтың, Я. Говердовскийдің, Я.И. Гурляндтың, Д.Я.Самоквасовтың, Г Шангиннің, Л.А. Словохотовтың, Н.И. Гродековтың, А.Айтовтың сонымен бірге қазақстандық бірқатар зерттеуші ғалымдардың, оның ішінде академик-заңгер С.З. Зимановтың ғылыми зерттеулерінде азды-көпті болса да берілген.

Қазақ халқының тарихында айтулы тұлғалардың әдет-ғұрып, заң, құқық, ел басқару, мемлекет құру, сот ісіне қатысты айтып қалдырған ой-пікірлері мен атқарған еңбектері де ұшан-теңіз. Сөзіміз дәлелді болу үшін қазақтың біртуар ұлы Шоқан Уәлихановтың экономикалық және саяси реформалар халықтың дәстүрі мен қажеттіліктеріне сүйенуі керек деген сөзін атап өткен орынды болар еді, және ол қоғамды саяси реформалардың көмегімен өзгертуге болады деп санады. Бірақ XIX ғасырдың 60 жылдарында патша өкімет іске асырған саяси-экономикалық реформалар Шоқанның идеалына сай келмеді. Шоқан өзінің құнды «Сот реформалары туралы хат» деген еңбегінде саяси реформаның мәнін ашып көрсетті, қазақ даласында тарихи тамыры терең, халықтың қолдауына ие болған билер сотының қажеттілігін негіздеді. Әрі ғұлама ғалым өз заманында орыстың көп жылдардағы ықпалына қарамастан, билер сотының дәстүрлі, әрі беделді қалпын сақтап қалғандығын айта келе, уақыт өтуімен даму үрдісі, әрі орыстың заңнамалары - билер сотының ежелгі, қарапайым үлгісін өзгерте алмағандығын да ерекше толғаныспен атап өтеді. Бұл жөнінде Ш. Уәлиханов: билердің беделін Еуропадағы адвокаттар, ақындар мен ғалымдар секілді өздерінің жеке бастарының дара қасиеттерімен байланыстыра келе, Гете мен Шекспирдің ақындық қасиеттерінің үкіметтің ешқандай қаулысымен пайда болмағандығын, яғни өздерінің ерекше дарындылығынан туғандығын еске сала келе, билердің де беделі солай қалыптасқан деген өзінің баға жетпес пікірін білдіреді. Сонымен қатар, Қазақстанның

округтарға бөлініп, оны басқарудың жаңа түрі енгізілгенде қазақтардың басқару жүйесіне қатыстырылуы олардың өмірін жеңілдетеді деп санайды. Ш. Уәлиханов саяси және құқықтық теорияларды жақсы білді. Оның пікірінше, саясат – бұл билік және оны орнату тәсілдері. Билік мемлекеттің негізгі функциясы, оның құрылымы және іс - әрекетінің мағынасы үстемдік ететін күштерге байланысты деген де шынайы пікір қалдырған.

Қазақ қоғамы өз басынан небір аумалы-төкпелі, «Ақтабан шұбырынды – Алқа көл сұлама» сияқты қилы да, қиын, қасіреті мол замандарды өткергенін көне тарих растайды. Ел басқару ісінде жалпы қазақ қоғамында билерге айырықша мәртебе берілгеніндігі туралы жоғары да атап өтілген. Оған дәлел ретінде қазақ шекарасынан тыс жерде қабылданған, яғни Алтай аймағында бір кездері «Абақ Керейдің әдет-ғұрып заңы», кейін «Абақ Керей ережесі» деп те аталған қазақтың құқықтық құжаттар жинағы туралы з.ғ.д., профессор, ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі, Қазақстан Республикасына еңбегі сіңген заңгері Ғайрат Сапарғалиев былай деп еске алады. Құжатта өте қызықты, елең еткізетін тың мәліметтер бар. Оны Абақ Керейдің заманында атақты билердің жазғандығын және бұл құқықтық құжаттың екі бастаудан нәр алғандығын, яғни біріншісі – қазақтың ежелден қалыптасқан әдет-нышандары болса, екіншіден – шариғаттың кейбір қағидаларын негізге алғандығын ерекше атап өтеді. Сәйкесінше мұнда қазақтың әдеттері басым екені сөзсіз. Бұл құжаттың қазақ халқының құқық тарихын зерттеуге өте қажет дерек екеніне күмәндануға болмайды. Және оның тағы бір ерекшелігі – ол орыс патшалығына қарамаған қазақтардың ұстанған құқықтық жинағы екендігін айта келе, кейін оның «Төрт би, төре заңы» деген атпен аталған құжат екендігін алға тартады. Осы аталған құқықтық құжат өзінің бастауын «Жеті Жарғыдан» алғандығы да шындық, бірақ «Төрт би, төре заңы» қазақтың ата-заңдарының ішінде төре мен қарашаның арасына дақ түсірмей, ақсүйек пен қарапайым жұртшылықты «теңдік» қағидасына жүгіндірген тұңғыш, әрі осы аталмыш құқықтық құжат көшпелі өмір қатынасын заман талабына сәйкес реттеген заңнама, себебі осы құжатта сол кезеңдегі қазақ қоғамының барлық ерекшеліктері шынайы қамтылғандығымен ерекшеленетіндігін алға тартады. 1949 жылы Қытайда коммунистік жүйе орнағанға дейін қарапайым бұқара халықтың осы «Төрт би, төре заңына» жүгініп келгендігі оның баға жетпес құндылығын білдірсе керек. Және осы аталған «Қазақтың заңы қақындағы» құқықтық құжатты көне ұйғыр тілінен танымал ғалым, қазіргі уақытта Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Түркітану және Алтайтану» ғылыми зерттеу орталығының жетекшісі ф.ғ.д, профессор Қаржаубай Сартқожаұлының аударып табыстағанын атап өтеді. Бұл дерек жалпы редакциясын ҚР ҰҒА-ның академигі, з.ғ.д., профессор С.З.Зимановтың басқаруымен сол кездегі з.ғ.к. З.Ж. Кенжалиев, Е.Л. Тоғжанов, С.О.Дәулетова, Ш.А. Андабеков, М.К. Әділбаевтың бірігіп құрастыруымен басылып шыққан «Қазақ әдет-ғұрып құқығының материалдары» (Алматы: Жеті жарғы, 1996. - 208 бет) деген еңбегінен алынды.

Шар өзенінің бойындағы Қарамола деген елді мекенде 1885 жылдың мамыр айында Семей губерниясына қарайтын 5 уездің 100-ден астам би-болыстары бас қосқан төтенше съезі (тарихта ол Қарамола съезі деген атаумен белгілі) өткені белгілі. Осы съезде төбе би болып сайланған Абай «Семей қазақтары үшін қылмысты істерге қарсы заң ережесін» әзірледі. Абай бастаған топ барлығы 93 баптан (кейбір зерттеушілердің дерегі бойынша 73 баптан) тұратын ережені бас аяғы 3-4 күннің ішінде дайындап шығарды. Бұл қазақ қауымында ежелден қалыптасқан кертартпа әдет-ғұрып заңдарына да, патша өкіметінің халықты қанаушылыққа, зорлық-зомбылыққа негізделген заңына да ұқсамайтын, өзгеше құжат еді. Оның әсіресе ұрлық, қылмыс пен әйел мәселелеріне арналған баптары ерекше құнды. Қарамола съезінің ең басты тарихи оқиғасы ретінде саналатын осы ережені жазып шыққаннан кейін халық Абайды «төбе би», «әділ би» деп төбелеріне көтергендігін және барлық болыс, игі жақсылар, билер мен ұлықтар мақұлдап, Ереже астына қол қойғандықтарын айта келе Абай әдет-ғұрып мәселесін заманға лайықтап, халық пайдасына шеше білді, кем-кетіктің, әсіресе әйел құқығын жақтады деп көрнекті ғалым Ә. Қоңыратбаев орынды атап өтеді. Бұл берілген бағадан осы «Ереженің» заңға бергісіз құнды болғандығын бақылауымызға болады. Ғұлама ойшыл шығармашылықпен қатар ел басқару, сот мәселелері,

болыс сайлау мәселелерінен де тыс қалмаған, оған дәлел ретінде хақім Абайдың «билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның «Күл төбенің басында күнде жиын» болғандағы «Жеті Жарғысын білмек керек» деуі бекерден-бекер болмаса керек.

Заманауи кезеңге сәйкес кейінгі толқын зерттеуші ғалымдар Ата заңның қайнар бастауын тереңірек зерттей отырып ең басты деген екі құжатты алға тартады. Оның алғашқысына 1911 жылы Әлейхан Бөкейханұлының құпия түрде жеке тапсыруымен көрнекті қоғам қайраткері, заңгер Барлыбек Сыртанов Ресей астанасы кітапханасының бай қорын пайдалану барысында жобасын әзірлеген «Қазақ елінің уставы» деп аталған құжатты (алқашқы қазақ конституциясы) жатқызады. Осы аталған құқықтық құжат, яғни Устав құрылымы бойынша мемлекет құрылысын, қазақ жерін, адам құқығын, сот тәртібін қамтыған жалпы 28 баптан тұрды. «Қазақ елінің уставы» құжатының негізгі идеясы - дербес ұлттық егемен мемлекетті қалыптастыру болатын. Бұл Конституцияның қабылданбағаны айтпаса да белгілі. Барлыбек Сыртанов уставтың кіріспе сөзінде қазақ елін көне ұлттардың бірі ретінде атай келе, оның тарихының тамыры тереңге жайылғандығын алға тартады. Жеке ел болып өмір сүрді, елін, жерін, қорғады. Ұрпақ жалғастырудан 7 миллионға жетті. Санымен Россияда үшінші орында. Байғұс қазақтар өз жеріне ие болудан айрылды һәм айдалаға, құмға ығыстырылды... Өз алдына ел болуды көздеумен дүниеде өзін-өзі билеген нәсілдер сияқты жеке ел болу мақсатында һәм елді бақытты, теңдік, бостандық өміріне жеткізу үшін уставты кіргізеді» деп жазады. Расында да, уставтың екінші «Адам баласының хұқы турасында» аталатын бөлімі адам теңдігі мәселесін көтереді. Адам тек Құдай мен «законның» алдында ғана жауап береді. Қазақ елінде ер мен әйел тең, ал қазақи ерекшеліктер әйелдерді қорламайды, әйел келісімімен іске асады. Сондай-ақ, «...қазақ елінде адам баласының еркін сөйлеуге, ұйым құруына һәм партияларға кіруіне тыйым жоқ». Дей келе, сосын: «Жаңа заманда атыссыз, соғыссыз, қан төкпей бейбіт жолмен жерімізде хүкіметі өз қолында ел болу мақсатында, барлық елдермен достықта болу үшін жеке Қазақ елі республикасын құрамыз. Қазақ елі республикасында жоғарғы билік жүргізуді бүкіл қазақ және басқа нәсілдердің өкілдері дауыс беру арқылы іске асырады. Сайланатындар елдің ең сүйікті, білімді, ел үшін жан беретін адамдар. Өз алдына ел болуды көздеумен дүниеде өзін-өзі билеген нәсілдер сияқты жеке ел болу мақсатында һәм елді бақытты, теңдік, бостандық өміріне жеткізу үшін осы уставты кіргізеді», - деп нақтылай түседі. Б. Сыртановтың бастамасымен әзірленген уставта бүгінгі таңдағы өзекті деген демократия негіздерінің, әрі қиындығы мен қасіреті мол XX ғасырдың бас кезеңдерінің өзінде Алаш қайраткерлерінің бүгінгі тәуелсіз, демократиялық қоғамды құру жолындағы арман мақсаттары мен өлшеусіз еңбектерінің жатқандықтарын бақылауымызға болады.

Ал екіншісіне «Алаш» партияның бағдарламалық құжатын жатқызады. Кейбір дерек көздер бойынша «Алаш конституциясы» аталғанымен, бірқатар сарапшылар «Конституция» дегеннен гөрі көбінесе «конституциялық бағдарлама» деген дұрысырақ деген пікірге келіп тоқтайды. Қалай десек те, Алаш арыстарының қабылдаған «Алаш» партиясының бағдарламасына кейбір конституциялық міндеттемелердің енгендігін ерекше атап өткен жөн. Тәуелсіздік жолындағы жан алысып-жан берiскен XX ғасырдың басы, яғни Алаш зиялылары тәуелсіздік мүмкіндігі ұшқындаған кезеңнің өзінде ұлттық-демократиялық мемлекет құруды мұрат етті. «Алаш» партиясы бағдарламасын әзірлеген тұлғалардың қатарында Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Ғалымбек Бірімжанов, Елдес Ғұмаров, Ғабдулхамид Жүндібаев, Есенғали Тұрмұхамедов сияқты бірқатар Алаш зиялыларының болуы да заңдылық еді.

Осы аталмыш құжаттың құрылымы өз заманына сәйкес көптеген еуропалық мемлекеттердің конституцияларына сәйкес келді. Жаңа құжатта озық идеялар көрініс тапты. «Алаш» партиясының бағдарламасы жалпы 10 бөлімнен тұрды, онда Ресейдің федерациялық құрылымы, ұлттық автономиялардың құрылуы, мемлекет билігінің үш тармаққа бөліну принципі, сайлаудың жалпыхалықтық сипаты сияқты өзекті мәселелер қозғала келе, мемлекеттің нысаны, құқық негіздері, жергілікті билік пен оны басқару жүйесі, дін

бостандығы, сот билігі, елді қорғау, салық салу, жер мәселелері тұтастай қамтылды. Басты ерекшелігі – бағдарлама Қазақ автономиясын өзге халықтармен бірге демократиялық сипаттағы Ресей федеративтік мемлекетінің құрамындағы ел ретінде тани келіп, жеке мемлекет болу мүмкіндігін де естен шығарған жоқ. Онда: «Русия демократиялық, федеративтік республика болу (демократия мағынасы – мемлекетті жұрт билеу. Федерация мағынасы – құрдас мемлекеттер бірлесуі. Федеративтік республикада әр мемлекеттің іргесі бөлек, ынтымағы бір болады. Әрқайсысы өз тізгінін өзі алып жүреді)» деп айқын жазылды. Сосын ұлттық дербестік – жергілікті бостандық мәселесі қамтылады. Алаш партиясы дініне, қанына (ұлтына), жынысына қарамай барлық адамдардың теңдігі қағидасын ұстанды. Сонымен қатар аталмыш бағдарламада соттар мен дін өкілдері – молдалардың отбасы, неке дауларын шешудегі өкілеттігін ажыратты және бір ерекшелік, бағдарламаға сәйкес, сөз, баспасөз бостандығы, тұрғын үйге, меншікке қол сұғылмау, тек сот арқылы тұтқынға алу, сот алдында әркімнің теңдігі, ауыр қылмыстарды алқабилер сотына беру, қазақтар көп тұратын жерде сот ісін қазақ тілінде жүргізу, жалпыға бірдей білім алу құқығы және басқа да көптеген құқықтық мемлекетке сай ережелер көрсетілген болатын. Мемлекеттік бағдарламада зайырлы мемлекеттің де анықтамасын дәл бере білді. Мысалы, онда: «Дін ісі мемлекет ісінен айырылулы болуы. Дін біткенге тең хұқық. Кіру-шығу жағына бостандық» деп нақты жазылған. Алаш қайраткерлерінің сонау өткен ғасыр басындағы конституциялық бағдарламасының өзі бүгінгі тәуелсіз мемлекеттік нышанымызбен үндесетіні байқалады. Тіпті, мұндағы бірқатар мәселелер күні бүгінге дейін өзінің өзектілігі мен құндылығын жоймағандығын атап өткен дұрыс болар еді. Алаш зиялылары осы аталмыш партияның бағдарламасын, сол кезеңнің саяси ахуалының аса күрделігіне қарамастан, ел мүддесі үшін өздерінің басын тіге отырып «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 21 қарашадағы номерінде басып шығарды.

Қазақ АСКР-ның (Қазақ Автономиялы Социалистік Совет Республикасының) Конституциясының жобасы 1924 жылы жергілікті деңгейде қабылданып, 1926 жылы Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінде бекітілуі керек еді. Бірақ та осы аталмыш құжат бекітілмей қалса да, автономиялы республиканың барлық органдары осы Конституцияны басшылыққа алып отырды. КСРО кезінде Қазақстанның Конституциясы 1937 жылғы 20 наурызда қабылданды. Осы Конституция негізінде автономиялық республикамыз Одақ құрамына одақтас республиканың бірі болып кірді. Екінші Конституция 1978 жылдың 20 сәуірінде бекітілді. Болашақта ол 1993 жылғы тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш Конституциясының жобасын әзірлеуге негіз болды. 1991 жылғы 16 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңы қабылданды. Бұл уақытта 1978 жылғы Конституцияның нормаларының және басқа заңнамалық актілердің заңдық күші жойылмаған болатын. Алайда Конституциялық Заң мемлекеттің егемендігі жариялануға байланысты ел өміріндегі қоғамдық-саяси өзгерістерді бекітті. Бұл Заңның нормалары Қазақ ССР-ның негізгі заңындағы нормалардан жоғары тұрды. Сол себептен бірқатар құқықтанушы ғалымдар «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық Заңын Қазақстанның «мерзімдік конституциясы» деп атаған кезеңдер де болды. Тәуелсіз Қазақстанның ең алғашқы Конституциясы 1993 жылы 28 қаңтарда Жоғарғы Кеңестің XII шақырылымының IX сессиясында қабылданды. Құрылымы бойынша IV бөлім, XXI тарау және 131 баптан құралған негізгі заң тәуелсіздік құндылықтарын қалыптастыруға мүмкіндік бере отырып, еліміздің құқықтық, демократиялық, әрі зайырлы мемлекет екендігін айқындап берді.

Конституцияны әзірлеу кезінде еліміздің ғалым-заңгерлері конституцияны құру саласындағы шет елдік тәжірибелерді тереңірек зерделей келе, мемлекеттік билікті ұйымдастыру және бөлу саласындағы АҚШ тәжірибесін үлгі ретінде ұстана білді. Тұлғаның құқықтық мәртебесі туралы айтқанда, негізгі заңымыз Француздық Конституцияға жақын. Сондықтан, оның баптары мен негізгі қағидаларының, атап айтқанда, президенттік басқару үрдісінің, конституциялық бақылауды жүзеге асырудың негізгі тетіктерін анықтауда ерекше

көмегі болды. Оның үстіне, Францияның сол уақыттағы Мемлекеттік кеңесінің кеңесшісі лауазымын атқарған заңгерлері Жак Аттали мен Конституциялық кеңесінің бұрынғы төрағасы Роллан Дюма және Ресейдің белгілі құқықтанушы ғалымдары да жаңа Конституция жобасы жөніндегі Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы сараптық-консультативтік кеңестің құрамына кірді. Конституция неғұрлым тұрақты болған сайын өміршең болатындығы сөзсіз. Тұрақты болуы шарт деп айтсақта, жалпы Конституция деген – қатып қалған догма емес, оны заман талабына сәйкес өзгертіп отыруға болады. Әлем елдерінің тәжірибесінде бұл үнемі кездесіп отыратын жағдай. Барлық заңнамалар мен нормативтік-құқықтық актілер Конституцияға негізделіп дайындалады. Яғни Конституция заңдарды бір жүйеге келтіріп, реттеп, үйлестіріп отыратын тірек деп айтуға болады.

Қабылданған жаңа Конституция негізінде мемлекеттік органдар жүйесі қалыптасып, бүгінгі таңда қалтқысыз қызмет атқаруда. Қабылданған жиырма жыл ішінде Ата заңды қолданудың, оның нормаларын іске асырудың үлкен тәжірибелік мектептері мен дәстүрлері қалыптасты. Ата заңымыз бойынша бекітілген демократиялық, құқықтық, әлеуметтік және зайырлы мемлекет қалыптастыру қағидалары қоғамда түпкілікті орнығып, бүгінгі таңда өз жемісін беруде. Конституцияның тағы бір ерекшелігі заң шығарушы орган - қос палаталы Парламентті қалыптастырды. Тәуелсіздігіміздің жиырма жыл мерзімі ішінде қос палаталы Парламент біздің еліміздің дамуы мен кемелдене түсуіне тікелей әсер ететін бірқатар жаңа заңнамалар қабылдай отырып, бұрынғы қолданыстағы заңнамаларға өзгертулер мен толықтырулар енгізіп үлгерді. Қабылданған Конституцияның тағы бір ерекшелігі адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына ерекше көңіл бөлумен бірге, осы негізгі құндылықтарды халықаралық деңгейге дейін көтеріп, бекітіп бере алғандығымен бағаланады. Себебі біз құрамында өмір сүрген 70-80 жылдық тарихы бар КСРО кезеңінде «Бәрі де мемлекет, қоғам үшін, қоғамның игілігі үшін» деген жалаң ұран кеңінен насихатталған болса, ал бүгінгі қолданыстағы заманауи Конституциямыздың ең басты ерекшелігі мен құндылығы, әрі тұрақтылығы мен өміршеңдігі адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын ең бірінші кезекке қоя білуінде болса керек. Ата заңымыздың 39 - бабы 1-тармағында бекітілген, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін деген норманың әсері мол. Сонымен бірге, осы аталмыш баптың 3 тармағында Конституция адамның және азаматтың ешбір шектеуге жатпайтын құқықтары мен бостандықтарының жүйесін бекітеді. Атап айтсақ, республика азаматтығынан келіп туындайтын құқықтар, бостандықтар мен кепілдіктер, тұлғаның құқық субъектісі ретінде танылуы, сот арқылы қорғалу құқығы, білікті заң көмегін алу, заңда көзделген жағдайларда ондай көмекті тегін алу құқықтары, заң мен сот алдында жұрттың бәрінің теңдігі, тегіне, әлеуметтік, лауазымдық, мүліктік және өзге де жағдайлар бойынша тұлғаны кемсітуге жол бермеу, өмір сүру, әркімнің жеке басының бостандығына құқығы, адамның қадір-қасиетіне қол сұқпау және басқалар. Бұл құқықтар мен бостандықтарды заңмен де, өзге актілермен немесе мемлекеттік органдар мен лауазым иелерінің әрекеттерімен де шектеуге жол берілмейді.

Ата заң қабылданып өз қызметін бастаған сәттен бастап қабылданған нормативтік-құқықтық актілер мен халықаралық келісімдердің Негізгі Заңға сәйкес келуін тексеру, яғни конституциялық бақылауды жүргізу қажеттілігі туындады. Бастапқы кезеңде, бұл қызметті нақтырақ айтар болсақ 1992 жылдың маусымы мен 1995 жылдың қазан айлары аралығында Конституциялық Сот атқарғаны белгілі. Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесін құру туралы шешім 1995 жылғы 29 желтоқсанда қабылданып, келер жылдың ақпан айында құрылып өз қызметін бастады. Біздің қабылдаған Ата заңымыз моделі бойынша Франция Конституциясына жақындығын айта келе, Францияның мемлекеттік құрылымында да Конституциялық Кеңестің жұмыс жасайтындығын атап өткен орынды болар еді. Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі жеке дербес мемлекеттік орган ретінде 1995 жылғы Ата заңымыз өз күшіне енгеннен кейін құрылған, еліміздің барлық аумағы бойынша

Ата заңның үстемдігін, беріктігі мен мызғымастығын қамтамасыз ететін тәуелсіз мемлекеттік орган. Конституциялық Кеңес өзіне Ата заң арқылы берілген өкілеттіктердің шеңберінде түрлі деңгейдегі дауларды конституциялық ретке келтіріп, билік тармақшалары немесе өзге де мемлекеттік органдардың арасындағы тартыстарды конституциялық-құқықтық жүйеге келтіріп отырады. Сонымен қатар, Конституциялық Кеңес өз қызметін жүзеге асыру барысында саяси және өзге де себептерді негізге алмай тек қана құқықтық қағидаларды басшылыққа ала отырып, қорытынды шешімдер шығаратын орган болып саналады.

Ол саяси биліктің жүзеге асу шегін белгілеуге, мемлекеттіліктің демократиялық сипатын қамтамсыз етуге ықпал етеді. Конституция қоғам өмірінің түрлі салаларындағы әлеуметтік топтар мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастарды қалыпқа келтіріп отыратындықтан зор әлеуметтік күш-қуатқа ие. Елімізге танымал құқықтанушы заңгерлер біздің қолданыстағы Ата заңымыздың әлеуеті жағынан ешбір елдің конституцияларынан кем еместігін, әрі әлемдегі жалпыадамзаттық құндылықтарды дәріптейтін ең озық 50 Конституцияның қатарына кіретіндігі туралы пікірлерін ашық айтуы көп нәрсені аңғартса керек. Қолданыстағы негізгі заңның әлеуеті мен мүмкіндіктерін толық пайдалана алып жүрміз бе деген ой туындауы да заңдылық. Болашақта осы Конституция нормаларын аяғына дейін орындап отырсақ, талай асуларды алатындығымыз анық. Себебі еліміздің таяу, әрі ұзақ мерзімдегі даму болашағын айқындайтын нормативтің-құқықтық актілердің барлығы осы Ата заңымыздан бастау алатыны сөзсіз. Оның дәлелі ретінде Елбасының жыл сайынғы Қазақстан халқына арналған Жолдауларын, «Мемлекет құру ісіндегі ары қарайғы 100 нақты қадам» атты Ұлт жоспарын, сонымен қатар Елбасының ұсынған бес институционалдық реформасын мысал ретінде атап өтуге болады. Кәсіби және автономиялық мемлекеттік аппаратты қалыптастыру атты бірінші реформасы бойынша мемлекеттік қызметтің мансаптық моделіне көшуге тиістіміз десе, екінші халықтық реформасында – сот және құқық қорғау жүйесін модернизациялау мәселесіне тоқталып өткен. Ал үшінші бағыты индустрияландыру бағдарламасы деп аталса, төртінші реформа – «Болашағы біртұтас ұлт» қалыптастыру, ал соңғысының «Транспаренті және есеп беруші мемлекеттің» тұғырларын бекіту деп аталғаны белгілі. Сонымен қатар «Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам» ҚР Президентінің 2015 жылғы бағдарламасының басым бағытының бірі заңның үстемдігін қамтамасыз ету. Ата заңында өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтыратын, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылатын мемлекетте құқық үстемдігі басым болуы басты қағидаларының бірі.

Егемендіктің, әрі тәуелсіздіктің ең маңызды көрсеткіштерінің бірі төл теңгеміздің айналымға енуі ел экономикасының еселене түсуіне айтарлықтай зор ықпалын тигізген факторлардың бірі. Мысалы, осы қолданыстағы Ата заңымыз қабылданғаннан кейін бір-екі жылдың көлемінде Ел астанасын Қазақстанның бел ортасына, яғни Ақмолаға ауыстыру мәселесі көтеріліп, сол кезеңдерге сәйкес әлемдік экономиканың қиын-қыстау кезеңдеріне қарамастан бұл мәселе барша қазақстандықтар тарапынан оң қолдау тауып, бүгінде Астана қаласы әлемнің ең әсем қалаларының біріне айналғаны барша қазақстандықтар үшін мақтаныш. Әлемнің алпауыт мемлекеттерімен иық теңестіре отырып, Қазақстан бүгінгі таңда өзінің сыртқы саясатын жүргізіп отыр. Әлемдік деңгейдегі жиындарға Қазақстан Республикасы халықаралық құқықтың жеке субъектісі ретінде атсалысып, өз ойын ашық айта алатын деңгейге көтерілуі, мысалы ОБСЕ сияқты әмбебеп, халықаралық ұйымдарға Төрағалық етуінің өзі осының айқын дәлелі болса керек. Қорытындылай келе біздің Конституциямыздың әлеуеті әлі де Қазақстанды талай жетістіктерге жеткізетіндігі және осы тәуелсіздігімізді алған жылдар ішінде Қазақстанда жасалған игі мұраттардың барлығы Конституция қағидалары сақтала отырып жасалды деуге толық негіз бар.

Қазақстан Республикасының Конституциясы барлық нормативтік құқықтық актілердің қайнар көзі, оған соңғы енгізілген өзгерістер мен толықтырулар Қазақстанның одан әрі жан-жақты дамуына үлкен серпін беретін құжат болмақ.